

שהיקשו על ר' שמואל ארקיוולטי בגיבוש מעמדו היו ביטולו של מוסד בית הדין¹⁶¹, שהשמיט מידיו את האפשרות להיות אב בית-דין, והיעדרה של ישיבה בפאדובה, שמנע ממנו את האפשרות להיות ראש-ישיבה. גורם אחרון זה קשור ודאי בירידת קרנה של פאדובה כעיר-תורה במקביל לעלייתה של וויניציאה — המהר"ם מפאדובה היה ראש-הישיבה האחרון שישב על כסא-מהר"י מינץ ובנו ראבי"ה מינץ. ר' שמואל ארקיוולטי שוב לא היה ראש-ישיבה¹⁶². מעתה נמצאו בני פאדובה בתחום השפעתם ומרוחם של רבני וויניציאה. אך בני פאדובה ראו עצמם כפופים לגוירות "אלופי וויניציאה" לא רק לפני מינויו של ר' שמואל ארקיוולטי כי אם גם לאחר מכן¹⁶³. אף החלטה שנתקבלה סמוך לסיומו של תהליך ההתפייסות שבין הרב לפרנסים, על-פי עצתם של רבני וויניציאה נחקלה¹⁶⁴.

בכתב-המינוי הראשון של ר' שמואל¹⁶⁵ ניתן כטוי לכך, שלא ראו הפרנסים בפעולתו של הרב, לפחות בתחילתה, הרבה יותר מן המשתמע בהגדרתם את משרתו "להורות להק"ק"¹⁶⁶. רוצה לומר: לא מצאו פרנסי פאדובה לנכון להגדיר את מעמדו של הרב כמעמד של בעל שררה ולהכליל במינויו ביטויים העשויים להתפרש כהעלאה למעמד של "אדם חשוב". כל אשר הגיע אליו ר' שמואל ארקיוולטי, בשל מאבק אישי הגיע אליו, ולא הגיע למעמדו של הרב בוורונה, שתקנות הקהל נאמר שנתקנו בהסכמתו והוא שהביא את החקנות להצבעה בפני הקהל¹⁶⁷.

ד. קרימונה

לדברים האמורים לעיל על דרך ההשערה והספק, באשר להשפעה השלילית של מציאות רבנים חשובים בסמיכות מקום לפאדובה על מעמדו של הרב הממונה מהקהל בקהילתו, ניתן להוסיף את הידוע על המציאות בקרימונה, שבה נמצאו רבנים חשובים יותר מן הרב הממונה מהקהל. מקהילה זו נשתמר טופס לדוגמא של כתב רבנות והרי זה בוודאי מלמד מה נחשב טיפוס לגבי

¹⁶¹ אף לא מצינו שנחנה ר' שמואל ארקיוולטי אב בית-דין בקהילתו, אף על פי שבעקבות האמור לעיל אין לייחס חשיבות רבה לכך.

¹⁶² זכר לשינוי המצב נשתמר בתיאורו של ר' יצחק חיים הכהן מן החוגים (פחד יצחק, אמשטרדם חמ"ה, דף י ע"א): "...במהר"ר יהודה מינץ ז"ל... ריש מתיבתא... ואחריו בנו הגאון כמהר"ר אברהם ז"ל ישב על כסאו, אחרי כן חתנו המאור הגדול כמהר"ר מאיר קאצנאילבוביץ" הנקרא מהר"ם מפאדובה ומושב יקרו בבה"כ [=כבית הכנסת] אשכנזיים... ולא ישב שם אדם עד היום... ובנו הגאון כמהר"ר שמואל יהודה קאצנאילבוביץ" קס ר"מ ור"ם [=ריש מתא וריש מתיבתא] בויניציאה — ובפאדובה היה לראש כמהר"ר שמואל ארקולט"י...".

¹⁶³ ראה, למשל, פונקס פאדוואה, סי' א, עמ' 67; סי' נו:מר, עמ' 114.

¹⁶⁴ ראה שם, סי' תרצ, עמ' 387.

¹⁶⁵ אף על פי שהפונקס הישן של קהל פאדובה אבד ומשום כך קשה לקבוע אם המינוי משנת של"ט הוא הראשון, מקבל אני כאן את מסקנתו של קארפי, שאכן מינוי ראשון לפנינו (שם, עמ' 49).

¹⁶⁶ אף על פי שדברי הרב יוסף באזיבי, בקיצור שהכין מתוך ההחלטות הכלולות בפונקס, נראו בצדק לקארפי מקוטעים ובלתי מדויקים, עד כי העדיף שלא להשתמש בהם כלל (שם, עמ' 56, הערה 4), נראה לי כדאי להביא כאן אח לשונו של ר"י באזיבי בקיצור כחבר-המינוי משנת של"ט: "Si dà incarico a Moisé Eilpron di condurre per due anni come maestro pubblico di Religione il Rabbino Samuele Archivolti verso il corrispettivo di Ducati cinque al semestre". ברור שר' שמואל ארקיוולטי לא נחמנה למלמד דרדק, שכנראה היה לה כבר לקהילת פאדובה (ראה פונקס פאדוואה, סי' קסה, עמ' 167 והשווה להלן, עמ' 106). אף על פי כן חשוב לציין, שהרב יוסף באזיבי לא קרא בתוך המשרה (שהוא הכירה יפה בימיו, שכן הוא עצמו היה רב הקהילה) יותר מאשר maestro pubblico di Religione.

¹⁶⁷ ראה לעיל, עמ' 7א.

משרת הרב בקהילה זו¹⁶⁸. קרימונה היתה במאה הט"ז, עד לגירוש היהודים מדוכסות מילאנו בסוף המאה, עיר חורה באיטליה¹⁶⁹. אמנם עיקר בני הקהילה היו מן האשכנזים, אלא שבמחצית השנייה של המאה הצטרפו אליהם משפחות מן האיטליאני ובכך נתערערה הומוגניות האוכלוסייה¹⁷⁰.

מתוך תשובות ר' אברהם מנחם פורטו הכהן וממקורות אחרים¹⁷¹ מתקבל הרושם, כי הוא נתמנה לרב הקהל בקרימונה במחצית השנייה של המאה הט"ז, ואם כן, איפוא, היה הדבר על-פי כתב-מינוי זהה או לפחות דומה בפרטיו לטופס כתב-המינוי הנזכר לעיל. כדין ראש-ישיבה ניתן לו מקום בראש בשיבה ונמסרה לו ההכרעה בדיוני "מכ"ת [= מעלת כבוד תורת] אלופינו ותלמידיהם בני הישיבה". אך אין הוא מכונה "אב בית-דין" ואין קורים עליו "ראש ומנהיג". יתירה מזו: תקנות הקהל שאחריהן חתם ר' אברהם מנחם פורטו הכהן יחד עם ר' אהרן דוד גורלינג¹⁷² ור' יצחק וליקמן חפץ¹⁷³ — חתימתו באה אחרי חתימתם¹⁷⁴. נמצא, שהמינוי לראש-ישיבה בקרימונה אין עמו במשמע מעמד של "אדם חשוב" ויש לשער, כי אף השמידה על שלימות המעמד בתוך הישיבה מותנית היתה בכשרונו של ראש-הישיבה לסכם את הדיונים ההלכתיים בלי שיימצא חולק עם שאר גדולי העיר. אמת, ישנם בכתב-המינוי של הרב מקרימונה סעיפים אחדים, המזכירים את סמכויותיו של רב בקהילות אשכנז בתחום הפיקוח על הלימודים בעיר¹⁷⁵, וכמדומה שמקרימונה העתיקם ר' אברהם מנחם פורטו לוורונה¹⁷⁶, אך נעדרו מהם כליל לשונות השררה, האמורים בסעיפים המקבילים בכתב-המינוי שבקהילות אשכנז¹⁷⁷. סמי מכאן כל דמיון למעמדו של מרא דאתרא בקהילות אשכנז, שאיסור מפורש

¹⁶⁸ ראה ברשימת המקורות למינוי רבנים מהקהל. דברים שכתב כץ (כץ, לתולדות הרבנות, עמ' 281 — 285) על סוג זה של תעודות, כחם יפה גם לגבי כתב-הרבנות מקרימונה.

¹⁶⁹ לספרות על קהילה זו ראה סימנסון, קרימונה: בניהו ולאראס, שרי הבריאות בקרימונה. אשר לגדל האוכלוסייה היהודית בקהילה סמוך לתאריך הגירוש ידוע בבירור שלא עלה על זה של יהודי קאסאל: תעודות ארכיוניות מאשרות כי בשנת 1597 נמצאו בקרימונה 37 משפחות — ראה סיגרי (כנ"ל בהערה 97), עמ' 112. אמנם נכון שבשנות הששים והשבעים של המאה הט"ז התגוררו בעיר הרבה יותר משפחות ושיהודים רבים נטשו את דוכסות מילאנו בשנים שקדמו לגירוש של שנת 1597, משום שראו את הנזל. אף על פי כן אין בכך כדי להשוות את גדלה המספרי של קהילת קרימונה לזה של קהילות כמו מנטובה או פירארה.

¹⁷⁰ ראה בחשובות ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, סי' כו (בכ"י ירושלים Heb 8° 3904 דף 163 — 164: בכ"י מונטיפיורי 480 דף 461): "חושבי העיר מקדם — כלה אשכנזים היא והולכים עם מנהגם להניחם [תפילין בחוה"מ] בלא ברכה, וחדשים מקרוב כאו אשר המה ממדינות אחרות. הולכים לתמס גם הם ע"פ מנהגם מבלי להניחם ויש להם על מה שיסמוכו... ומאתרי אין ראוי להיות אגודות אגודות, דרשתי להם... שכלם יניחו תפילין בלי ברכה כמנהג אשכנז, ואשר לבם חוכך לשנות מנהגם יברכו וישבו בכיתם או אצל בית הכנסת במקום שלא יראו... ואמרו אמן חרשים וגם ישנים אשכנזים גם איטליאני והניחו התפילין כל חול המועד מכלעדי איש אחר זה כשנתים נתעטר בכתב החברות שמו הר"ר משה פורטו אשר הוא אשכנזי וכל גועו מנצר שרש אשכנזים יפרה העיו פניו ואמר לא...". למחלוקת זו על דחת תפילין בחוה"מ המועד, שהיא אחת מני רכות המתעוררות באיטליה בתקופה זו על רקע החפשות הקבלה, ציינו גם בניהו ולאראס, במאמרם הנזכר בהערה הקודמת, עמ' פא, הערה 10. וראה גם לעיל עמ' 71. הערה 29.

¹⁷¹ ראה במקורות שצינו בניהו ולאראס, שם, וכן להלן, עמ' 90 — 91.

¹⁷² ראה עליו סימנסון, מנטובה, עמ' 527.

¹⁷³ ראה עליו סימנסון, מבוא לשו"ת זקני יהודה, עמ' 41. והשווה לעיל עמ' 77. הערה 67.

¹⁷⁴ ראה בניהו ולאראס, שם, עמ' ק; סימנסון, קרימונה, עמ' רסג.

¹⁷⁵ וכבר ראינו לעיל, שגם בפאדובה נמסרו סמכויות דומות לרב הממונה.

¹⁷⁶ ראה בכתב מינוי לוורונה בשנת שמ"ד.

¹⁷⁷ השווה כץ, לתולדות הרבנות, עמ' 291-292, סעיפים ד, ו, ח.

להמרות את פיו נאמר על כל בני העיר, כולל רבנים שבה. לא זו בלבד שלא נאמרה כאן הגנה מפני השגת גבולו ב"מילי דרבנותא" מצד רבנים אחרים הדירים בעיר, אלא אף התחייבות הקהל לסור למשמעתו לא נרמזה; לא כל שכן איום בשבט מוסר ועונשים על העוברים על דברו¹⁷⁸.

כתב-המינוי של קרימונה, שלא ככתב-המינוי בוירונה ובקאסאל, לא הטיל חובה על הרב לגזור גזירות לבקשת הציבור. לכאורה מקום ניתן לטוען לטעון, שיש כאן ביטוי לעצמאות הרב הממונה בתחום זה, אלא שאין הדבר כך. הקורא בעין את הסעיף המגדיר את אופן פעילותו של הרב בתחום גזירת הגזירות וקביעת הסייגים, מרגיש מיד בסגנון רפה, שהמערפל בו מרובה על הברור והחד-משמעי. נוסח הסעיף מדגיש אמנם את ציפיית הציבור ליוזמת הרב, אך אינו מפרט כיצד אמורה יוזמה זו לצאת לפועל. מורגשת כאן יפה ההתחשבות בגורמים אחרים (קרי: שאר "הגאונים" שבעיר) שהסכמתם דרושה להכרעה¹⁷⁹. כיוון שהציבור לא מינה עליו רב, שמעמדו כ"אדם חשוב" שבעיר לא יהיה נתון לערעור, הרי גם נמנע מלחייבו לגזור גזירות לבקשת הקהל. כל שעשה היה להטיל "על שכם מעכ"ת [= מעלת כבוד תורחן]" את חיפוש הדרכים לגזירת הגזירות — מתוך הנחה, כי תחושת עדינות מעמדו של הרב תחייב אותו לנהוג בזהירות הדרושה למניעת מחלוקת. אכן, אם אמנם נתמנה ר' אברהם מנחם פורטו הכהן לרב הקהל בקרימונה, בפירוש הוא העיד על עצמו, שנמנע מלגזור שם חרם על הקוראים בספר "מאור עיניים" של ר' עזריה די רוסה בלי הסכמת ר' אליעזר אשכנזי, שלא היה בעיר בעת עליית הבעיה על הפרק, "כי כן במקום גדולים אין מדרכי לפסוע על ראשי עם קדש"¹⁸⁰. ואם אמנם סבר פעם אחת לסטות מגדר זה — מתוך תחושת כוח, שבאה לו מן המינוי המיוחד שנתמנה בשעת חירום לתקן תקנות שרי הבריות ומחברתו של ר' יצחק זליקמן חפץ, שאף הוא נתמנה עמו בעת ההיא — בסופו של דבר ובעקבות התנגדותו של ר' אליעזר אשכנזי נתבטל החרם שהטילו שרי הבריות. על הפשרה, שסיכמו עליה ר' אליעזר אשכנזי ור' יצחק זליקמן חפץ, חתם ר' אברהם מנחם פורטו כמי שכפאו שד¹⁸¹.

מכל מקום, עדות ר' אברהם מנחם פורטו הכהן על פניית ראשי הקהל אליו בעניין ספר "מאור עיניים" והדגשתו כי נמנע מלגזור חרם, יש בהן כדי אישור כי הוא והם ראו את עניין החרמות נתון לתפקידו. בכך יש ודאי חיזוק להשערה, שאכן הוא היה הרב הממונה מהקהל כאותה שעה. אם כן, איפוא, נמצא מעמדו מותנה בהצלחתו לתמרן בין חכמים, שהוא עצמו הודה כי גדולים היו ממנו בחכמה. משום כך, אין תימה שהעדיף להמיר את משרתו זו במשרת

¹⁷⁸ השווה לעומת זה כך, שם, עמ' 286, 289, 294 סעיף לג.

¹⁷⁹ עיין בלשון כתב המינוי: "ויבקש להשקט המריבות ולשים שלום בין בני עמנו, ולגזור ולעשות סיגים כפי הצורך וכפי הזמן. כי זאת המשרה אשר על שכם מעכ"ת". השווה, לעומת זה, סעיף ו בכתב מינויו של ר' אברהם מנחם פורטו בוירונה (זנה, אבני בנין ב, עמ' קע — קעא): "לא יוכל להשים בחרם או נדוי או נויפה לשום אדם מדרי הק"ק אם לא בהסכמת הפרנסים או רובם". הווה אומר: הרב הוא היחיד, וכל הנדרש להוצאת יוזמתו לפועל הריהי הסכמת רוב הפרנסים.

¹⁸⁰ ראה דבריו כנוגע לשאלת האיסור על ספר "מאור עיניים" אצל D. Kaufmann, Gesammelte Schriften, III, F.a.M. 1915, pp. 92—94; ואידיסלאבסקי, רמ"ע מפאנו, עמ' 18. והשווה דברי ר' אברהם מנחם פורטו הכהן בתשובותיו, סי' ה, בעניין מחלוקת אחרת שר' אליעזר אשכנזי היה מעורב בה: "...ועם כי אהבתי הגאון כמהר"ר אליעזר אשכנזי יצ"ו, אשר מצדו כבר פרוסה על כל אנשי הגולה ונודע בשערים היותו שר וגדול בישראל ובפרט מאז יז אורו מאיר לבני קהלינו פה ק"ק קרימונה וקשה עלי כאיזמל לבשר החי' להתנגד כוונתו..."

¹⁸¹ ראה בניהו ולארם, שם.

משנה לרב הממונה בוורונה, מתוך ציפיה (שאכן נתממשה) להחמנות לרב הקהל בעיר זו¹⁸², החלטתו משמעותית במיוחד לענייננו, אם נשווה את התנגדותו הנמרצת לצמצום עצמאות הרבנים בהטלת חרם, כפי שביטא אותה בדברים שכתב לקנדיאה בשנת של"ד¹⁸³ או מעט לאחר מכן מקרימונה¹⁸⁴ (שם לא הוגבלה עדיין סמכות הרבנים בפירוש בתחום החרם¹⁸⁵), עם הסעיף בכתב מינויו בוורונה, לפיו נאסרה עליו בפירוש הטלת חרם בלי הסכמת הפרנסים¹⁸⁶. הכלל העולה: אם היה ר' אברהם מנחם פורטו הכהן הרב הממונה מהקהל בקרימונה, דאי לא היה בחינת "מרא דאתרא"¹⁸⁷. בכינוי "מרא דאתרא" נתכנה דווקא ר' אהרן דוד נורלינגן, אשר, כפי שראינו, שהה בקרימונה באותם הימים ששהה בה ר' אברהם מנחם פורטו הכהן. על ר' אהרן דוד נורלינגן כתב ר' יהודה סלטארו מפאנו בספר "פלגי מים" בשנת שס"ח, "שהיה ר"מ [=ריש מתיבתא] ומ"ד [=ומריה דאתריה] בק"ק קרימונה ועתה הישיש, שבחכמי מנטובה"¹⁸⁸. כמובן מקום ניתן לטעון, שר' אהרן דוד נורלינגן הוא שהיה הרב הממונה בקרימונה ולא ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, ואם כן, הדברים האמורים על מעמדו של הרב הממונה בקרימונה מתוך הדיון בר' אברהם מנחם פורטו הכהן הריהם מופרכים מעיקרם. אך טענה אפשרית זו קשה לקבלה: ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, כאמור לעיל, פסק הלכה למעשה לכל בני קרימונה, אליו פנו והוא הכריע בעניין ההצעה להטיל חרם על הקוראים בספר "מאור עיניים", והוא שנטל על עצמו את ניהול המערכה נגד ר' אליעזר אשכנזי בעניין תקנות שרי הבריאות, אף על פי שלתשובתו צירף את הנימוק ש"אם ינצחני מעכ"ת [=מעלת כבוד אחרת] יאמרו חבירי הדיוט שבנו נצחת"¹⁸⁹. על כן, בהעדר תעודות נוספות בנושא זה, נוטה אף אני לקבל את דעת המשערים, כי אכן היה ר' אברהם מנחם פורטו הכהן הרב הממונה מהקהל בקרימונה וכי הוא היה גם ראשישיבה בפועל, אלא שלא נהנה ממלוא החשיבות של מעמד ראשישיבה בקהילתו, על שום השפעתם של חכמי העיר האחרים.

מצב כגון זה, אך שונה תכלית השינוי באשר למעמדם של הנפשות הפועלות, נמצא בוורונה בסוף המאה הט"ז. שם, כאמור לעיל, חפף מעמדו של הרב הממונה מהקהל את מעמד ראשי הישיבה וגדול העיר. על כן נשחמרו לו זכויות "ריש מתיבתא", אפילו כאשר מפאת עומס עסקי הקהל נמנע ממנו "מלבא בתמידות מדי יום ביום לישב בישיבה" ומונה תחתיו רב אחר למלא את מקומו ולחתום בשמו¹⁹⁰. לעומת זה, בקרימונה שימש ר' אברהם מנחם פורטו הכהן

¹⁸² ראה זנה, אבני בנין ב, עמ' קע-קעא. בניהו ולאראס (שם, עמ' פב) הרגישו כאופיה המורד של החלטה זו של ר' אברהם מנחם פורטו הכהן והסבירה "ספק מחמת שרבו טרדותיו בקהילה ספק מחמת הגוירות שהיו הולכות ומתגברות על היהודים". לתוספת הבהרה ידגש, שלא קיבל ר' אברהם מנחם פורטו הכהן את החלטתו כי אם לאחר רפרנדום בין כל בני הקהל בוורונה "לבחון... אם חפצים ומרצים במעלתו" ! רפרנדום זה הורה בעיה בלתי מבוססת למנהיגי הקהל, שהסכימו לחידוש זה מתוך הדגשה, שלא יהווה חקדים לגרוע "כח הפארטי ותקנותיו ומנהיגיו הן על העבר הן על העתיד" (ראה הנוסח המלא של ההחלטה להלן, חלק ב, תעודה מס' 29).

¹⁸³ ראה לעיל, עמ' 49 — 50.

¹⁸⁴ תקנת קנדיאה, שלה התנגד ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, היא משנת של"ד (ראה שם) ובשנה זו בוודאי כבר היה בקרימונה (ראה בניהו ולאראס, שם, עמ' פא; סימונסון, קרימונה, עמ' רסג).

¹⁸⁵ בכתב-המינוי של הרב הממונה לא נאמר דבר על עניין זה. וראה גם כעמוד שלפני זה.

¹⁸⁶ ראה בכתב מינויו, שם, סעיף ו.

¹⁸⁷ כך מכנים אותו בניהו ולאראס, שם, עמ' ק. וכך מכנה ונה את כל הרבנים הממונים מהקהל (ראה זנה, קהילת בולונייה, עמ' מ).

¹⁸⁸ ספר פלגי מים, ויניציאה שס"ח, דף טו ע"א.

¹⁸⁹ ראה בניהו ולאראס, שם, עמ' קב.

¹⁹⁰ ראה זנה, אבני בנין ב, עמ' קעט, תעודה כג.

ראש־ישיבה בפועל, מכוח מינויו לרב ממונה מהקהל, אך לא נודע לו מעמד של "ר"מ ומ"ד [=ריש מתיבתא ומרא דאתרא]¹⁹¹. מי שנהנה ממעמד זה בקרימונה היה ר' אהרן דוד נורלינגן!

באותו מקור, שבו מכונה ר' אהרן דוד נורלינגן "ר"מ ומ"ד בק"ק קרימונה", מכונה רק רב אחד מלבדו בתואר "מאריה דאתריה", והוא ר' שמואל ארקולטי¹⁹². ואם תאמר: מכאן ראייה שהרב הממונה מהקהל הוא הנקרא "מאריה דאתריה", תבוא באותו המקור אזכרתו של ר' מרדכי בשאן, שאינה בכינוי "מאריה דאתריה", אף על פי שבוודאי היה רב ממונה מהקהל בוירונה. אמור מעתה: אין "מאריה דאתריה" משמש בתקופה זו באיטליה אלא בהוראתו המקורית של מטבע לשוני זה בספרות חז"ל. מקום שביקש הכותב להדגיש, כי רב מסויים היה בעירו בבחינת חשוב הרבנים, השתמש בכינוי זה. וכראיה נוספת, הרי שבספר "מקוה ישראל", שנזכרים בו חכמים רבים, מכונה "מר באתריה" רק ר' אבטליון מקונסיליו¹⁹³, שהיה אותה שעה הרב הנסמך היחיד במקומו.

סיכומו של דבר: ענייניה של משרת הרב הממונה מהקהל ומעמדו של הרב תלויים היו בתנאי המקומות שבהם נתגבשה המשרה, למן ראשית צמיחתה מתוך הדפוס של ראש־ישיבה ועל רקע ההכרח לתת תוקף סקרלי לתקנותיהן של הקהילות באמצעות "אדם חשוב". ראשות־ישיבה ומושג "אב בית־דין", הנלווה אליה באורח טבעי, היו לחלק אינטגרלי של מושג "הרב הממונה מהקהל", אלא שתהליך התגבשותה של המשרה לא היה זהה בקהילות השונות ולעתים הפכו מושגי "ראש־ישיבה" ו"אב בית־דין" למושגים אידיאליים בלבד. בקהילות, אשר מידת ההומוגניות של האוכלוסיה שבהן וגודלן המספרי סייעו למגמה למנות רב מהקהל, היתה לאישיותו של הרב הממונה ולמציאותם של חכמים חשובים בקהילה או בסמיכות מקום אליה השפעה מכרעת על תהליך גיבושה של המשרה. בקהילות, שמושג "גדול העיר" נחלווה בצורה אורגנית למושג "ראש־ישיבה", נמצאה אף משמעות חוכנית ברורה לתואר "אב בית־דין" והרב נהנה מתנאים אופטימליים לביצור מעמדו ולהפעלת השפעתו בהנהגת הקהל. על כן איך חימה שבוירונה, שבה, כאמור, נוצרו תנאים כגון אלה, הגיעו הדברים עד כדי כך, שבסוף התקופה שאנו עוסקים בה הוכר כוחו של הרב "כאחד מפרנסי הק"ק וקולו... נחשב כאחד מהם"¹⁹⁴. בשום קהילה אחרת לא מצינו, לפי שעה, מעמד דומה לרב הממונה מהקהל. בה במידה שגורמים שונים, אשר העיקריים שבהם נזכרו לעיל, פגעו באפשרות לזהות את הרב הממונה עם גדול העיר, נחרקן תוכן מושג "ראש־ישיבה" ו"אב בית־דין", ולעתים אף לא כונה הרב בתארים אלה. במקרים אלה נפגע גם מעמדו של הרב והכדאיות בקבלת המשרה היתה מוטלת בספק, מבחינתו של הרב המועמד למשרה, כפי שדוגמת קרימונה מלמדת בעליל.

5. ביקורתו של ר' משה באסולה

הקהילות ביקשו לסייע לתהליך גיבושה של משרת הרב הממונה מהקהל ולחזוק מעמדו של הרבנים הממונים, על רקע המציאות שנוצרה. אגב ביצור מעמדו של הרב הממונה נמצאה אף

¹⁹¹ יש כאן אולי דמיון מסויים למחל שנוצר בקהילות אשכנז בין אב בית־הדין לבין ראש־ישיבה (ראה בן־ששון, הגות והנהגה, עמ' 168 — 170).

¹⁹² ראה ספר פלגי מים הנ"ל. דף טו ע"א וברשימת שמות החכמים האוסרים את המקוה ברוויגו, שצורפה בסוף הספר.

¹⁹³ מקוה ישראל, דף ו ע"ב. סמיכתו של ר' אבטליון הובאה בראש ספר פלגי מים.

¹⁹⁴ ראה זנה, אבני בנין ב. עמ' קפב. תעודה כז.

מערכת ההנהגה הפנימית של הקהילה מחזקת. מלבד הביטויים המקומיים, שעליהם עמדנו לעיל, ניתן לראות ביטוי כללי לסיוע זה בתקנת מורשי הקהילות בפירארה בשנת שי"ד, לפיה נאסר על רב כלשהו להטיל חרם בקהילה מן הקהילות ללא רשות הרב הממונה מן הקהל¹⁹⁵. כבר ראינו, כיצד ברוב הקהילות היה הרב מנוע מלהטיל חרם ללא רשות הפרנסים¹⁹⁶. נמצא, איפוא, החיוב שהוטל על הרב הממונה לגזור כפי רצון הפרנסים, חיוב שלעיתים נאמר בלשון בוטה, כגון "ולא יוכל לסרב", מבליט את העובדה, כי מקום שאתה רואה לכאורה את גדולתו של הרב הממונה מהקהל שם אתה רואה את צמצום חופש הביטוי והפעולה שלו. אם כן, אין התקנת התקנה האמורה אלא אמצעי לחיזוק מערכת הנהגתם של הפרנסים דווקא, אף על פי שמן הבחינה הפורמלית היא חולקת כבוד וסמכות לרבנים הממונים¹⁹⁷.

אין חימה, איפוא, אם במשך כל התקופה לא נמצא אף רב מן הרבנים, שנחשבו גדולי דורותיהם, מתמנה מן הקהל לישב על כסא ההוראות. דברים ברורים בנושא זה כתב ר' משה באסולה בהשגתו על תקנת פירארה: "זה אינו קש"ר של קיימא, כי היכן מצינו, שהרב יהיה אדון העיר או דוכוס ומי יאמר לו מה תעשה... עוד הוסיפו סרה לאמר, כי במקום שהרב ממונה מהקהל או מראשי הקהל לא יוכל רב אחר מהעיר ההיא לעשות שום גזרה, א"כ [=אם כן] יבנו במה לעצמם ויעשו מה שלבם חפץ עם הרב אשר הקימו להם, אכיל דלא דיליה ובהיל¹⁹⁸ לאסתכלא בהו. וראוי ליסר הרבנים הגזורים שלא כדין ושלא כהלכה"¹⁹⁹. רוצה לומר: יש מקום לתקן תקנה נגד רבנים, המתקנים תקנות כעולה על רוחם בקהילותיהם ומטילים חרמות בצד תקנותיהם²⁰⁰, אך לא על-ידי מסירת סמכות יתר לידי הרב הממונה מהקהל, שכן אין זאת אלא מסירת כוח יתר לידי פרנסי הקהילות.

לא ברור אם ביקש ר' משה באסולה ליתן את השגתו עניין לתלות הכלכלית של הרב הממונה מהקהל בכוחו "אכיל דלא דיליה ובהיל לאסתכלא בהו". אם כן, דומה שקנאתו לעצמאות הרבנים קלקלה את השורה: קשה לראות במשכורותיהם הקטנות של הרבנים הממונים²⁰¹ סיבה מספקת להפיכתם למשועבדים לפרנסי הקהילות, מעין רבנים-מטעם, שהדאגה למטה לחמם קדמה ליראת חטאם. אפשר שר' משה באסולה ביקש בביטוי האמור לסכם את השגתו בדברים בוטים, לאמור: הרב הממונה "אוכל" בסמכות שאינה שלו ואשר נמסרה לו על-ידי פרנסי הקהילות, שהפכו אותו בעצם מינויים למשועבד להם עד כי "בהיל לאסתכלא בהו".

בין כך ובין כך נמצא בדברי ר' משה באסולה, שהיה מגדולי הרבנים בימיו באיטליה ושמו הלך לפניו אף מחוץ למחנה היהודי²⁰², ביטוי חריף לכפיפות הברורה לפרנסים, שהיתה בצידו של המינוי. כפיפות זו ודאי הרתיעה רבנים חשובים מלהתפתות לדמות השררה המקופלת

¹⁹⁵ ראה לעיל, עמ' 67. ויש שהקהילות שיתפו עצמן במתן רשות זו — כך בחירזנה, שנים רבות לאחר שי"ד החגש, שכל פרסום חרם מותנה ב"רשות והסכמת... הרב יצ"ו עם רוב הפרנסים" (ונה, אבני בנין ב, עמ' קעט, תעודה כב).

¹⁹⁶ ראה לעיל, עמ' 77 וכן בכתבי המינוי של הרב בקאסאל.

¹⁹⁷ והשווה שולוואס, ריניסאנס, עמ' 54.

¹⁹⁸ שמא צריך להיות: "ובהיל", על-פי ירושלמי ערלה א,א (קף סא ע"ב): "דאכל מן חכריה בהית מסחכל ביה".

¹⁹⁹ ראה הלברשטאם, תקנות שי"ד, עמ' רסו.

²⁰⁰ ומכאן ראה שאף ר' משה באסולה היה מודע לכך, שנעשה שימוש מופרז בחרמות בתקופתו — וראה על כך לעיל, עמ' 50.

²⁰¹ עניין זה ידון להלן בהרחבה.

²⁰² ראה תשבי, הפולמוס על ספר הזוהר, עמ' 148 — 151.

במשרת הרב הממונה מהקהל. גורם זה מצטרף על-כן לאמור לעיל על הבעייתיות שבמעמדו של הרב הממונה מהקהל, במקום שנמצאו בו רבנים חשובים שלא היו כפופים לפרנסים. ניתן, אם כן, לסכם, כי מעמדו של הרב הממונה מהקהל עמד ביחס הפוך לרמתם של החכמים המצויים בקהילה.

ר' משה באסולה בודאי הפריז בולוולו ברבנים הממונים מהקהל, כאילו היו הללו משתמשים בחגא. לאמיתו של דבר, אם לא קסמה המשרה לאנשים בעלי שיעור קומה כר' משה באסולה, לאנשים חסרי ערך לא ניתן היה להגיע אליה. אנשים שנחשבו בקהילותיהם כראויים למשרה ואף נתפתו לקבלה, כגון ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, ר' אברהם פרובינצאלו ור' שמואל ארקיוולטי, לא היו אמנם גדולי דורותיהם, אך גם קטלי קני באגמא לא היו. עם זה, צדק ר' משה באסולה בהעריכו את שיעור קומתם של הרבנים הממונים מהקהל, אלו שהכיר בימיו, ביחס לגדולי הרבנים בתקופה. ויש להדגיש כאן את העובדה, שביקורת מסוג הביקורת שהשמיע ר' משה באסולה מובנת יפה רק במציאות, שבה היתה המשרה בחינת חידוש, ועל-כן הערכתה היתה עדיין נושא לדיון הנוגע לעצם מהותה, רוצה לומר: כאשר לנגד עיני המבקר ולנגד עיני הציבור, שאליו מיועדים דברי הביקורת, אין עדיין רב ממונה מהקהל בכל קהילה, ומקום ניתן לצפות, שאזכור המשרה לגנאי יעשה רושם²⁰³.

6. דפוס "מרבין-תורה" הספרדי

בדיקת הגדרתה של משרת הרב הממונה מן הקהל, כפי שהיא עולה מתוך כתבי-המינוי העומדים לפנינו בפנקסיהן של קהילות איטליה הצפונית, מצביעה בכירור על מקור יניקה חשוב נוסף של המשרה: הכוונה למסורת קהילות ספרד, כפי שהועתקה לקהילות איטליה הדרומית בשלהי המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז. ברור, שכל הדיון על המציאות באיטליה הדרומית ימצא ממוקד מכאן ולהלן באזור מלכות נאפולי ובעיקר בנאפולי גופא, שם נמשך הישוב היהודי גם אחרי הגירוש של שנת רנ"ב, שעה שנחבטל הישוב בחלקיה הדרומיים של המלכות. אף על פי כן נקדיש מלים אחדות למציאות בכל דרום-איטליה לפני שנת הגירוש האמור.

אמנם, מקורות, שיבהירו את מקומם ותפקידם של הרבנים במסגרת ההנהגה הפנימית וחייהן הרחניים של קהילות איטליה הדרומית לפני בואם של גולי ספרד ופורטוגל, כמעט ואינם בהישג יד. הרוב המכריע של ידיעותינו על אותן קהילות מבוסס על מחקריהם של חוקרים נוצרים, שסקרו לפי דרכם ארכיונים שונים, והתמונה המצטרפת לפי שעה בנוגע לענייננו, הפרוץ בה מרובה על העומד²⁰⁴. אף אין בידינו מקורות עבריים שיבהירו באיזו דרך הגיע אדם בקהילות הללו, לפני התפשטותה של הסמיכה, כפי שזו תוארה לעיל בפרק ב, לכלל הכרה בו כ"רב". ככל שניתן להכין מן התעודות שנחפרסמו בענייננו, דומה שעיקר המסגרת המוסדית של ההנהגה הדתית-רחנית בקהילות דרום-איטליה, לפני בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל, היתה עדיין מעוגנת בדפוסים, המוכרים ממקורות שונים בתולדות ימי-הביניים.

²⁰³ אמנם, כידוע, נתנו זנה ואחרים את התנגדות ר' משה באסולה לתקנת פירארה עניין למתח בין "רבנים נודדים" לבין "רבנים רשמיים". לכך נשוב ביתר הרחבה להלן, בפרק ד.

²⁰⁴ סקירה כוללת על קהילות איטליה הדרומית וספרות הנוגעת לענייננו ראה אצל בארן, היסטוריה, כרך י, עמ' 220—246, 398—406; הניל, הקהילה, כרכים א—ג ובעיקר כרך א, עמ' 230—232; כרך ב, עמ' 58—59—75—76; כרך ג, עמ' 54—55, 121, 125.

רצה לומר, חשובים במיוחד במסגרת הארגון הקהילתי היו החוננים²⁰⁵, ועל ידם הסופרים והשמשים. הגדרת תפקידו של ההון, המכונה "וקן היהודים", בתעודה משנת 1392 היא "לומר את התפילות בבית הכנסת, להתקין שטרות ולכתוב מסמכים עבריים ועל-פי מנהגם [של היהודים]"²⁰⁶. החזן נזכר בתעודה משנת 1455, יחד עם הסופר והשמש, כנושא תפקיד חיוני לפעילותה התקינה של הקהילה היהודית²⁰⁷ — ואם כן, יש שתפקידי הסופר והחזן מרוכזים היו בידי איש אחד ויש שנחמנו סופרים שתפקידם היחיד היה לכתוב שטרות היהודים. ככל שניתן לסכם את ממצאי החוקרים הנוצרים שנתפרסמו עד כה, דומה שבמחצית השנייה של המאה ה"ט" היה עניינו של החרם מסוד אף בדרום-איטליה לרבנים, "שישבו בראש בבתי הכנסת, דרשו הסבירו את כתבי הקודש, פסקו הלכות וחרומו את העבריינים"²⁰⁸. אף מתקבל הרושם, שבדומה לתמונה הידועה מתוך מגילת אחימעץ, מקומם של הרבנים היה בישיבה וממנה הפעילו את השפעתם על הציבור²⁰⁹. הם אף קיבלו כנראה דמי פסיקה או בוררות ממי שפנו אליהם²¹⁰.

בדפוסים אלה, כפי שהם מצטיירים מן התמונה המקוטעת שהעלינו כאן, השתלבו הדפוסים הברורים שהביאו עמם גולי ספרד ופורטוגל מארצות מוצאם. יתכן מאד, שאין לדון השתלבות זו דין של צירוף גרידא מכוח המאורע ההיסטורי של בוא הגולים מספרד ומפורטוגל לאיטליה. סוף סוף איטליה הדרומית לא משה במשך מאות בשנים מתחום השפעתה של ספרד, ואף בתחום המוסדות היהודיים ניתן לראות קירבה מסויימת, לפחות בכל הנוגע למוסד הדיין הכללי, הדומה במהותו למוסד הרב די-לה קורטי²¹¹. אלא שלפי שעה איני יודע מקורות עבריים, העשויים לשפוך אור על טיבה של הקירבה בין דפוסי ההתארגנות הקהילתית בדרום-איטליה לבין אלה שבספרד ובפורטוגל בחחום הרבנות. אסתפק, איפוא, בהצבעה על כניסתה המסיבית של יהדות ספרד ופורטוגל לאיטליה הדרומית בסוף המאה ה"ט". אכן, אף בלי

²⁰⁵ על דמות החזן בימי הביניים ראה: ש' ליכרמן, חזנות ימי, סיני ד(תרצ"ט), עמ' רכב — רכג; ביקורתו של א"א אורבך ל"תשובות בעלי החוספות" מהד' א"י איגוס, קרית-ספר ל(תשט"ו), עמ' 204 — 205; שוורצפוקס, רבנות, עמ' 20; מורטארה, מוכרת חכמי איטליה, עמ' 27 והערות. L. Landman, The Office of the Medieval
Hazzan, JQR 62(1971—1972), pp. 156—187, 246—276.

²⁰⁶ לפי כתב-הזכריות שהוענק על-ידי המלך מרטינ להגמן של Mazzara (בפי שזה הובא על-ידי F. Lioni, I. (Ministri della Religione Presso gli Ebrei di Sicilia, Archivio Storico Siciliano, n.s. 10(1885), p. 131 ad cuius officium pertinet canere officia in Synagogis, et conficere contractus et scribere instrumenta" hebraica et secundum ritum eorum.

²⁰⁷ ראה לאגומינוה, היהודים בסיציליה, א. עמ' 559; ליונטי, שם (כנ"ל בהערה הקודמת), עמ' 133 — 134: (איגרת אלפונסו אל ראשי הקהל בטראפאני) *Alfonso... prothis Iudaice terre Drepani... visis et recognitis litteris vestris quibus exponitis quod, volentibus vobis creare et ordinare quosdam officiales neccessarios et utiles eidem Iudayce et presertim notarios, chasenos et sacristanos... volentes nos huic rei salubriter providere, vobis dicimus et mandamus quatenus... officiales ipsos creatos, faciatis et ordinetis necessarios et utiles eidem Iudaice et presertim chasenos, notarios et sacristanos...* וראה עוד ליונטי, שם, עמ' 134.

²⁰⁸ ראה ליונטי, שם, עמ' 132; Nicola Ferorelli, Gli Ebrei nell'Italia Meridionale dall'Età Romana al Secolo XVIII. Torino 1915 (reprint: Bologna 1966), pp. 104—105. השווה מגילת אחימעץ, מהד' קלאר, עמ' לו. כן השווה עם דברי ר' יהודה אריה ממחינה שהובאו לעיל בעמ' 47 והערה 146.

²⁰⁹ וראוי לציין, שכדי לדרוש בבית-הכנסת, או כדי להטיל חרמות, נזקקו הרבנים לרשות ראשי הקהל וטובי העיר — ראה ליונטי, שם.

²¹⁰ ראה פירורלי, שם (כנ"ל בהערה 208) ובעיקר עמ' 105, הערה 1.

²¹¹ ראה Isidore Loeb, Réglement des Juifs de Castille en 1432 Comparé avec les Réglements des Juifs de Sicile et d'autre Pays, REJ XIII(1896), pp. 206—216.

לסמוך על חישובים המבוססים על הנחות מפוקפקות ביותר²¹², אך ספק שמספר גדול של גולי ספרד ופורטוגל מצאו מקלט בישובים של מלכות נאפולי. שם הפכו הם לגורם חשוב ביותר בקרב האוכלוסיה היהודית ודפוסי הנהגה שהביאו עמם הופיעו במלוא משקלם בכל מקום שהתיישבו בו.

לפחות למן ראשית המאה הט"ו נקבעה לקהילות ספרד חובה למנות בחוכן "מרבין-תורה". בשער הראשון של תקנות ואליאדוליד משנת קצ"ב נקבע, כי מקום "אשר בו ארבעים בעלי בתים ומעלה יהיו מחויבים לעשות כל מה שביכלתם להתזיק ביניהם מרבין תורה, שילמד תלמוד הלכות ואגדות, ויהיו מחויבים הקהל יצ"ו לתמוך בו באופן הגון, ויפרעו לו הספקתו מן המובחר ממסי הבשר והיין וההקדש אם יש להם, או מנדבת תלמוד חורה בכדי שלא יהיה נצרך ללכת לבקש הספקתו ולא יצטרך לפנות אל היחידים מן הגדולים שבקהל יצ"ו בשביל זה, כדי שיהיה להם מוכיח ומישר בכל העניינים הנוגעים לעבודת הבורא יתברך. ואם הקהל יצ"ו לא יבואו לידי הסכם עם המרבין חורה בנוגע לסכום שיש להם לשלם לו, יהיו מחויבים לתת לו מה שיעלה סכום מם התלמוד חורה של המקום או להוסיף עליו אם לא יספיק, לפי ראות עיני הרב של חצר המלכות"²¹³. באותה תקנה נוסף, שרצוי כי לכל מרבין-תורה תהיה "ישיבה קבועה ללמד עם מי שירצה לשמוע הלכה ממנו".

בתקנה זו נקבעו, איפוא, שלושה תפקידים ברורים למרבין-תורה: לדרוש בציבור, לפסוק הלכה לכל דורש מבני הקהל וללמד. וכך סיכם זאת ר' יצחק אברבנאל: "מרבין תורה... הוא המלמד, הוא המורה הדינים, הוא המוכיח"²¹⁴. עניינו של הלימוד לא נתפרש בתקנה. מן המציאות, כפי שזו נתגבשה בקהילות גולי ספרד, דומה שמותר להסיק, שהכוונה לשיעורים בתלמוד עם תוספות או ברי"ף וכן ב"פוסק" (רמב"ם, סמ"ג או, אחר כך, הטורים), שאמר המרבין-תורה בבית הכנסת בשעות מסוימות ביום. מן התוספת בדבר הכדאיות שתהיה למרבין-תורה "ישיבה קבועה ללמוד עם מי שירצה לשמוע הלכה ממנו" אנו למדים, שהקמת הישיבה נראתה כהתפתחות רצויה במשרתו של המרבין-תורה, כדי להעלות את רמת הלימוד בקרב הקהילה ואולי גם כדי לחזק את מעמדו של המרבין-תורה, אך לא הכרחית. כמו כן, לא היתה המשרה, לפי הגדרתה בתקנה, קשורה ישירות בסדרי המשפט והנהגה בקהילה²¹⁵. "תלמיד-חכם", שעל-פיו אמורים היו דיני הקהל לקנוס ולענוש את עוברי העבירות²¹⁶, לא היה בהכרח המרבין-תורה, אם כי טבעי הדבר, שמקום שלא היה תלמיד-חכם גדול ממנו נזקקו בראש ובראשונה לו. אמנם, בפירוש נאמר בשער השלישי של תקנות ואליאדוליד, כי הרשות לחובע לתבוע בערכאות את מי שאינו ציית דינא לפי דיני ישראל, ניחנה לו על-ידי הדיינים ותלמיד-חכם של הקהל. אולם עצת תלמיד-חכם, שאליה נזקקים דיני הקהל במלחמתם במוסרים ובמלשינים, אינה דווקא עצתו של המרבין-תורה, ובפירוש נאמר שם, שהדיינים ינהגו "לפי ראות עיניהם של תלמידי-החכמים הגדולים ביותר שאפשר למצוא"²¹⁷.

²¹² כגון חישוביו של פירוללי, שם, עמ' 78 — 98. הנחותיו העיקריות של פירוללי (עמ' 96 — 98) הן שהמסים שהעלו היהודים לשלטון היו זהים עם אלה שהעלו הנוצרים וכי משפחה ממוצעת מנתה חמש נפשות. והשווה סימנטון, סירקוסה, עמ' רצו.

²¹³ ראה F. Baer, Die Juden in christlichen Spanien, II, Berlin 1936, p. 283. התרגום העברי המובא לעיל הוא על-פי אסף, חינוך, כרך ב, עמ' פג. ראה גם פינקלשטיין, ההנהגה העצמית, עמ' 354; י' בער, תולדות היהודים בספרד הנצרית, חל-אביב 1965, עמ' 373; בניהו, מרבין תורה, עמ' יג.

²¹⁴ מלח אבות, פרק ד, משנה ה.

²¹⁵ השווה דברי פינקלשטיין, ההנהגה העצמית, שם, הערה 1.

²¹⁶ ראה בער, תולדות היהודים בספרד, עמ' 374.

²¹⁷ ראה בער, שם, עמ' 375.